

साहित्याचा अनुवाद : तात्विकता आणि वास्तव

प्रा. डॉ. विनोद गायकवाड

मराठी विभाग, राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेळगांव.

जिज्ञासा ही ‘मानवी प्रगतीच्या’ मुळाशी असते. नवनवे जाणून घेण्याची इच्छा म्हणजे जिज्ञासा. ज्ञानाचा विकास या जिज्ञासेमध्येच असतो. माणूस जसजसा वयाने वाढतो आणि ज्ञानाने विकसित होत जातो तसतशी त्याची ज्ञानलालसा वाढतच जाते. ही भूक सांस्कृतिक असते. एकवेळ अशी येते की त्याला इतरांची संस्कृती समजून घेण्याची तीव्र जिज्ञासा अस्वस्थ करू लागते. इतरांची संस्कृती किंवा समग्र जीवनप्रणाली समजून घेण्यामध्ये मुख्य अडचण असते ती त्या परक्या भाषेची. जर कुणें ते ‘परके’ जीवन आपल्या भाषेत सांगत असेत तर ते हवेच असते. इथेच भाषांतर प्रक्रियेचा जन्म होतो! नवे जीवन, नवी माणसे, नवी सभ्यता आणि संस्कृती, त्यातील परंपरा, अंधश्रद्धा, विकास या सर्व गोष्टी जाणून घेण्याच्या तीव्रतृष्णेतून भाषांतराला प्रारंभ होतो.

ए. एल. लुकाज म्हणतो, ‘Curiosity, the first intellectual emotion of the child, the last of the old man,-that is the ultimate base of an epic, a novel, a story and a tragedy alike’.

लुकाज यांच्यामते जिज्ञासा ही बालकाची पहिली ज्ञानात्मक भावना असते आणि वृद्धाची ती अखेरची ज्ञानमय भावना असते. महान ग्रंथ, कथा-कादंबऱ्या किंवा शोकांतिका याचा पायाही ही जिज्ञासाच असते.

जीवन जाणून घेण्याच्या जिज्ञासेतून साहित्याची निर्मिती होते. हे साहित्य परभाषिकांनाही हवे असते. त्यासाठी भाषांतर आवश्यक ठरते. थोडक्यात भाषांतराचा परिप्रेक्ष्य अमर्याद आहे. असीम आहे. तो समग्र विश्वसंस्कृतीला कवेत घेतो. इथेच भाषांतराचे महत्त्व अधोरेखित होते.

‘भाषांतर’ संकल्पनेबाबतचा सावळा गोंधळ :

भाषांतर कसे असावे, कसे नसावे याबाबतीत आजपर्यंत अनेक मते मांडली गेली. प्रामुख्याने ही चर्चा पाश्चात्यांनी केली. त्यांच्या विचारांच्या आधारे आपल्या कडील विद्वानांनीही यासंबंधी विचार व्यक्त केले. ही मते परस्पर विरोधी आहेत. मतभिन्नत्व हे आपण जागृत मनाचे व सजग बुद्धीचे प्रतीक समजतो. त्यामुळे हा सावळा गोंधळ वाढल्याचेच लक्षात येते. या संदर्भातील पाश्चात्यांची आणि पौर्वात्यांची काही मते अभ्यासता येतील.

डॉ. जॉन्सन –

‘To translate is to change into another language, retaining the sense’

ए. एच. स्मिथ -

‘To translate is to change into another language retaining as much sense as one can.’³

या दोघांमध्ये इथेच मतभेद सुरु झाले. रेबीन साहेब म्हणतात, सगळा मूलार्थ भाषांतरात आलाच पाहिजे. तर स्मिथसाहेब म्हणतात, जेवढा मूलार्थ आणणे शक्य आहे तेवढा आणा. म्हणजे सगळाच मूलार्थ आणणे शक्य नाही, असेच त्यांना म्हणायचे आहे. यावर आपण फक्त ‘स्मिथ’ करायचे!

थिओडोर सॅव्हरी याने ‘भाषांतराची मूलतत्वे’ या निबंधात परस्परविरोधी मतांची मोठी जंत्रीच पेश केली आहे. ती अशी -

- भाषांतरात शब्दाला प्रतिशब्द असावा.
- भाषांतरात मूळ कलाकृतीमधील कल्पनांचा अविष्कार असावा.
- भाषांतर वाचताना मूळ कलाकृती वाचल्यासारखे वाटावे.
- भाषांतर हे भाषांतरात कलाकृती आहे असे वाटावे.
- भाषांतरात मूळ लेखकाची भाषाशैली अनुभवाला यावी.
- भाषांतरात भाषांतरकर्त्याच्या लेखनशैलीचा प्रत्यय यावा.
- भाषांतरात मूळ ग्रंथातील कालखंडाचा प्रत्यय यावा.
- भाषांतरात भाषांतरकर्त्याच्या कालखंडाचे दर्शन व्हावे.
- काव्याचे भाषांतर गद्यात करावे.
- काव्याचे भाषांतर काव्यातच करावे.

हा सावळा गोंधळ नाही तर काय? यामध्ये मराठी विचारवंतही मागे नाहीत. तेही परस्परविरोधी मते नोंदवितात.

- विष्णूशास्त्री चिपळूणकर म्हणतात, ‘भाषांतरकर्त्याचे काम मूळ ग्रंथात चांगला किंवा वाईट कोणत्याही तऱ्हेचा फेरफार करण्याचे नाही. जसे मुळात असेल त्यासारखे त्याने अन्य भाषेत उतरून दिले म्हणजे झाले?’

गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या मते, ‘भाषांतर करणाऱ्याने होता होईल तो मुळास धरून करावे.’

तर हरी नारायण आपटे म्हणतात, ‘भाषांतरे शब्दशः न करता वाक्यशः करावीत. काव्यशः अर्थ काढून तो लिहावा.

शिवराम सिताराम वागळे बजावतात, ‘भाषांतर साधेल तेवढे शब्दशः करावे. मुळातील शब्द सोडू नयेत किंवा मुळात नसलेले शब्द घालू नयेत.’

या वरूनच डॉ. महेश्वर अनंत करंदीकर यांनी तीन प्रकार कल्पिले आहेत. भाषांतर, रूपांतर आणि अनुवाद. भाषांतराला उत्कृष्ट, रूपांतराला गौण आणि अनुवादाला निकृष्ट मानतात. याशिवायही इतरांनाही शब्दानुवाद, भावानुवाद, स्वैर रूपांतर, आंतर-भाषिक भाषांतर वगैरे वगैरे प्रकार पाडले आहेत.

सर्व समावेशक संज्ञा असावी :

भाषांतराचे विविध प्रकार कल्पिल्याचे आपण पाहिले. भाषांतरकाराच्या वृत्ती-प्रवृत्ती आणि कौशल्यानुसार हे प्रकार पडणारच. त्यात त्या कलाकृतीचाही भाग असतो. तिचे स्वरूपही प्रकारासाठी कारणीभूत ठरते. शिवाय भाषांतरकाराचे भाषाप्रभुत्व, बोलभाषेची आकलन क्षमता आणि त्याचे प्रतिभासामर्थ्य या गोष्टीही महत्वाच्या आहेत.

प्रकार जरी थोड्या-फार फरकाने भिन्नभिन्न असले तरीही ‘भाषांतर’ किंवा ‘अनुवाद’ यापैकी कोणती तरी एकच संज्ञा सर्वसमावेशक म्हणून वापरायला हरकत नाही. इंग्रजी वाडमयात ‘ट्रान्सलेशन’ (Translation) हीच संज्ञा सर्व प्रकारासाठी बहुधा वापरत आहे.

पूर्वी संस्कृत साहित्य-शास्त्रात गद्य व पद्य या दोन्हीसाठी 'काव्य' ही एकच संज्ञा वापरली जायची. भाषांतराबाबतही तसे करायला काय हरकत आहे?

भाषांतरकाराची वृत्ती-प्रवृत्ती आणि सामर्थ्य यांचा भाषांतरावरील प्रभाव!

भाषांतराच्या व्याख्या, प्रकार वगैरे कितीही खोलात जाऊन जरी चर्चा केली तरी तिचा फारतर अभ्यासकांसाठी, विद्यार्थ्यांसाठी उपयोग होईल. भाषांतर-प्रक्रियेवर या साऱ्या चर्चेचा प्रभाव पडेल, असे मला वाटत नाही. कारण भाषांतरकार हा चर्चा वाचत नाही, ऐकत नाही त्यात त्याला फारसे गम्य नसते. तो प्रत्यक्ष भाषांतर करत असताना स्वतःच्या वृत्ती-प्रवृत्तीनुसारच करतो.

अनुवादक हा स्वतःच्या स्वभावानुसार आणि क्षमतेनुसार अनुवाद करणार यात काहीच संशय नाही. याचे कारण भाषांतर प्रक्रिया ही यांत्रिक क्रिया नाही. ती कौशल्ययुक्त अशी कलाच आहे. यंत्रवत भाषांतर केले तर भाषांतरित कलाकृती ही निरस, बेचव होऊ शकते.

अनुवाद हे अनुसर्जन असते, असे एक महत्वपूर्ण विधान या संदर्भात पाहता येईल. हे ननसर्जन जरी नसले तरी ते अनुसर्जन आहे. सृजनशीलतेची तिथे आवश्यकता आहे. तिथे तांत्रिकता आणि केवळ प्रखर पांडित्य यांचा उपयोग नाही. मूळ कलाकृती अंतःकरणालाही बुध्दीबरोबरच भिडायला हवी. साहित्यकृतीच्या मागे एक प्रतिभाशाली मन कार्यरत असते. त्या व्यक्तीमनाचा ठसा साहित्यकृतीवर नैसर्गिकपणे उमटलेला असतो. हे सारे भाषांतरकारालाही सजगपणे जाणवायला हवे. तरच ते भाषांतर चांगले व आस्वाद्य होऊ शकेल. अन्यथा केवळ शब्दाला शब्द पेरीत गेले की छापाचे गणपती तयार होतील. स्वतंत्र कलाकृतीचा दर्जा असणारे 'शिल्प' नाही होऊ शकणार.

भाषांतराचे बहुपेडी महत्व -

जागतिकीकरणात भाषांतर महत्वपूर्ण भूमिका बजावते हे जरी खरे असले तरी, हेही लक्षात घेतले पाहिजे की, जागतिकीकरणाच्या कितीतरी शतके अगोदर भाषांतराची प्रक्रिया सुरु झाली आहे. याचाच अर्थ भाषांतराचे महत्व मूलभूत आहे आणि प्राचीनही आहे.

या संदर्भात भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, 'भाषांतराविषयीचे प्रेम महाराष्ट्रात मराठी सुरु झाल्यापासून आहे. पण आधुनिक महाराष्ट्र भाषांतरकारांनी तयार केलेला आहे. याचं भान आपण विसाव्या शतकात विसरलो. एकोणिसाव्या शतकात जवळ जवळ प्रत्येक साहित्यिक, कवी, विचारवंत हा भाषांतरकार होता.' 4 आधुनिक महाराष्ट्र घडविण्याचे श्रेय नेमाडे भाषांतराला देतात, यावरूनच त्याचे मोल लक्षात येते.

प्रमोद नलगेरी यांनी एका वेगळ्याच मुद्याकडे निर्देश केला आहे. ते म्हणतात, 'आपल्याला आज एक प्रकारची सांस्कृतिक असुरक्षितता वाटते. ती घालविण्यासाठी एक वेगळाच पवित्र आपल्याकडे घेतलेला आहे तो म्हणजे इंग्रजी शिकण्यामुळे एक असंतुलन तयार झाल आहे, ते घालविण्यासाठी परिस्थिती अजूनही तयार झालेली नाही. त्यासाठी भाषांतर हा एक छोटासा आणि असहाय असा नवीन प्रकार तयार झाला आहे'. 5 सांस्कृतिक असुरक्षितता घालविण्यासाठी सध्या तरी आपल्याकडे भाषांतर हा एकच पर्याय असल्याचे नलगेरी मानतात. अर्थात हा पर्याय हवा तेवढा सामर्थ्यशाली नाही, हे त्यांचे निरीक्षण योग्यच आहे. तरीही त्यातून भाषांतराचे महत्व अधोरेखित होतेच. प्रमोद नलगेरी हे दिल्ली विद्यापीठातील जर्मन भाषेचे प्रमुख आहेत आणि एका व्यापक परिपेक्ष्यातून ते भाषांतर प्रक्रियेचे महत्वमापन करताना दिसताहेत.

शरद पवारांनीही भाषांतरासंबंधी विचार व्यक्त केले आहेत. ते म्हणतात, 'आजच्या काळाकडे पाहिले तर आजचा काळ हा भाषांतराची क्रिया अधिक वेगाने व्हावी असा काळ आहे. आर्थिक आणि औद्योगिक पातळीवरच्या जागतिकीकरणाच्या मागोमाग जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात जागतिकीकरणाची परिणामकारक प्रक्रिया अत्यंत वेगाने पण सूक्ष्मपणे घडते आहे. शिक्षण, साहित्य, सांस्कृतिकविश्व या सर्वच क्षेत्रात बदलाची सुरवात झाली आहे. नवे विषय,

नव्या कल्पना, संकल्पना रुजत आहेत. उत्सुकता वाढत आहे, पण त्या तुलनेत भाषांतर, अनुवादाचा वेग वाढताना दिसत नाही. तो वाढावा असे मला फार वाटते कारण भाषांतर ही फार मोठी शक्ती आहे, तशी माझी भावना आहे.’⁶ शरद पवारांनी भाषांतराचे महत्व जागतिकीकरणाच्या सर्वगामी परिणामाच्या बाबत विशद केले आहे.

सदा कऱ्हाडे आपल्या महत्वपूर्ण पुस्तकात लिहितात, ‘केवळ स्वतःच्याच भाषेत व्यवहार चालत राहिले तर आवश्यक ते पारस्परिक संप्रेषण साधणारच नाही. म्हणून आपल्या भाषेत जे सांगितले ते अन्यभाषा बोलणाऱ्यांना समजले पाहिजे, व अन्य भाषेत जे सांगितले ते आपल्याला कळले पाहिजे. त्यासाठी भाषांतर हेच एक साधन आहे, जे ज्ञान ग्रीक व लॉटेन भाषेतील ग्रंथात होते ते इंग्रजी भाषेतील ग्रंथात उपलब्ध झाले आणि इंग्रजीद्वारे ते अन्य युरोपीय व आशियाई भाषांतून व्यक्त झाले आणि स्थानिक व प्रादेशिक भाषांतून व्यक्त होऊ लागले. संस्कृत भाषेतील ग्रंथाची प्राकृत भाषेत भाषांतरे झाली तशीच इंग्रजी व अन्य युरोपीय भाषेत भाषांतरे झाली. भाषांतरामुळेच पौर्वात्य संस्कृतीचा पाश्चिमात्यांना आणि पाश्चिमात्य संस्कृतीचा पौर्वात्यांना परिचय झाला. त्याचप्रमाणे प्राचीन संस्कृतीचा अर्वाचीन काळात परिचय होऊ शकला. भाषेमुळे संस्कृती निर्माण झाली. साहित्य निर्माण झाले आणि भाषांतरामुळे भिन्न भिन्न संस्कृतीचे व साहित्याचे आदान-प्रदान सुरु झाले. ‘Translation is a bridge to join two gulfs’ असे यथार्थपणे म्हटले जाते.’⁷

अधिक सविस्तरपणे डॉ. सदा कऱ्हाडे यांनी भाषांतराचे सोदाहरण महत्व मापन केले आहे. ते पुरेसे बोलके आहे.

काही गैरसमजुती-

भाषांतराबाबत भाषांतर करणाऱ्यांच्या अनेक गैरसमजुती आहेत. त्याही मोठ्या मजेशीर आहेत.

मराठी माणसाला हिंदी भाषा सहज कळते. देवनागरी लिपीमुळे पूर्णपणे वाचता येते. त्यामुळे अनेकांना असे वाटते की हिंदीमधून मराठीत आणणे फारच सोपे! याचा मोठा दुष्परिणाम जाणवतो आहे. बंगाली, कन्नड वगैरे अन्य भारतीय भाषांतून हिंदीमध्ये जी पुस्तके भाषांतरीत झालेली आहेत, त्यांचे धडाधड अनुवाद मराठीत होताहेत. अनेक कवितासंग्रह तर फारच वेगाने मराठीत अवतरत आहेत उत्तर भारतीय किंवा काही दक्षिणेतलीही साहित्यविश्वातली मोठी नावे वाचून त्यांच्या भाषांतरीत कविता किती निरस-बेचव आहेत! ज्यांना आपण ‘मोठे कवी’ मानले ते किती ‘सामान्य’ आहेत. याला टैगोर ही अपवाद नाहीत. मात्र खरी गोष्ट ही आहे, की ही भाषांतरे कशी कळणार? आणि एखादी भाषा कळणे म्हणजे त्यातील कविता कळणे, असे मुळीच नव्हे!

दुसरा गैरसमज आहे, गद्याचे भाषांतर सोपे असते. त्यात व्यंजनार्थ फार कमी असतो. गद्य भाषांतर सोपे म्हणून कादंबरीचे भाषांतर सोपे!

गद्याच्या तुलनेत पद्य समजायला अवघड काव्यात गूढार्थ असतो. पण याचा अर्थ गद्याचे भाषांतर करणे अगदे सहज, सोपे आणि सुलभ असा नव्हे. तोही तेवढाच अवघड.

कादंबरीचे भाषांतर ही सोपी गोष्ट नाही. कारण ‘कादंबरी’ हा वाङ्मय प्रकार जीवनाचे विराट, व्यामिश्र आणि सखोल दर्शन घडवतो. भावनिक गूढ गुंतागुंत, सांस्कृतिक विराट पट गहिरे मानवी नातेसंबंध, माणूसमाणूस, माणूस-समाज, समाज-समाज, समाज-राष्ट्रात्मक संरचना, राष्ट्र-विश्वात्मकता आणि समग्र मानवजात आणि निसर्ग यातील आंतरच्छेद कादंबरीत घेतलेले असतात. हे कवितेहून कितीतरी विस्तृत, व्यापक आणि सखोल असते. एका अर्थाने जीवनाच्या समुद्राचा तळ शोधून तो चितारण्याचेच हे काम असते. एका अर्थाने जीवनाच्या समुद्राचा तळ शोधून तो चितारण्याचे हे काम असते. कवितेत जीवनातले निसर्ग अल्पाक्षरात मांडलेले असतात. नाटकात जीवनातले एकादे विवक्षित नाट्य पकडलेले असते. तर कादंबरीत समग्र जीवनच चितारलेले असते. एका व्यापक अर्थाने असेही म्हणता येईल, की कादंबरीमध्ये सर्वच वाङ्मय प्रकारांचा समावेश होऊ शकतो. त्यामुळे वाटते तेवढे कादंबरीचे भाषांतर हे सुलभ नसते.

‘साई’ ची भाषांतरे : कांही अनुभव :

शिर्डीच्या श्री साईबाबांच्या विलक्षण जीवनावर मी पाचशे पानांची मोठी कादंबरी लिहिली. तिला वाचकांचा उदंड प्रतिसाद लाभला. तिच्या मराठीमध्ये पाच आवृत्त्या निघाल्या आणि संपल्या देखील.

साईबाबांचे भक्त जगभर विखुरले असून प्रत्येकाला आपापल्या भाषेत त्यांची कथा कवी आहे. त्यामुळे कन्नड, हिंदी भाषिकही मराठी पुस्तक कळो वा न कळो, वाचत होते. आणि त्यांना मनापासून वाटत होते की, हे पुस्तक ‘आमच्या’ भाषेतून प्रसिध्द व्हावे व वाचायला मिळावे.

कन्नडमध्ये प्राचार्य चंद्रकांत पोकळे यांनी भाषांतराची जबाबदारी स्वीकारली ते कन्नड-मराठीचे मोठे जाणकार मराठीतली अनेक चांगली पुस्तके त्यांनी कन्नड भाषिकांना परिचित करून दिली. अनुवादासाठीचा साहित्या अकादमीचा पुरस्कार त्यांना दोन वेळा मिळाला आहे. त्यांच्या भाषांतर कौशल्याबाबत शंका घेण्याचे कारणच नाही.

पण माझा अनुभव कांही विलक्षणच म्हणावा लागेल. त्यांनी पाचशे पृष्ठांच्या कादंबरीचे भाषांतर केवळ अडिचशे पानात केले. निम्मी कादंबरी गडप केली. मी ते भाषांतर कन्नड जाणकारांना वाचण्यासाठी दिले. त्यांनी वाचून ‘The Best’ झाल्याचे सांगितले. नंतर कन्नड-मराठी जे जाणकार आहेत आणि ज्यांनी मराठी ‘साई’ वाचली आहे, त्यांना वाचायला दिली. ते म्हणाले जेवढा ‘फोर्स’ मराठीत आहे, तेवढा कन्नडमध्ये नाही. मी गोंधळून गेलो.

नंतर एकदा चंद्रकांत पोकळे यांच्याशीच त्या संदर्भात अप्रत्यक्षपणे बोललो. तेव्हा ते म्हणाले मी नास्तिक आहे. देवा-धर्मावर माझा विश्वास नाही. त्यामुळे ‘साई’ कादंबरीतले चमत्काराचे जे प्रसंग आहेत, त्यापेक्षा मला बाबांचे तत्वज्ञान फार आवडले.

याचा अर्थ त्यांना तत्वज्ञान आवडले. तेच त्यांनी भाषांतरित केले. चमत्कारातील तपशील गाळला. भाषांतरकारांविषयी हाही मुद्दा आपण लक्षात घ्यायला हवा.

माझ्या कादंबरीत ‘चिलीम’ हा शब्द आहे. चिलमीला जे ओले कापड गुंडाळतात त्याला ‘छापी’ असे मराठीत आपण म्हणतो. मुदलियार मॅडमना चिलीम माहित होती. पण ‘छापी’ ला काय म्हणतात हिंदीमध्ये ते ठावूक नव्हते. अखेर त्या दिल्लीला गेल्या होत्या तेव्हा हिंदीचे भाषापंडित श्री. श्रीराम पराशद यांना भेटल्या व ‘छापी’ संबंधी विचारणा केली. श्री. पराशद साहेबांनी ‘सॅपी’ (Syapee) हा अचूक शब्द सांगितला. ही कादंबरी बेंगलोरहून प्रकाशित होणाऱ्या ‘दक्षिण-भारत राष्ट्रमत’ या दैनिकातून वर्षभर क्रमशः दररोज प्रसिध्द झाली आणि सर्वांना भावलीही.

इंग्रजीमध्ये श्री. एस. पी. संपगावकर यांनी उत्तम भाषांतर केले. ते दांडेलीला राहात असल्यामुळे वारंवार भेटी होत होत्या.

तमिळ भाषेमध्ये चेन्नईचे पी. आर. राजाराम यांनी ‘साई’ चे भाषांतर केले. तेही उत्कृष्ट झाल्याचे कळते. (कारण मला तमिळ येत नाही) त्यांनी यापूर्वीही माझ्या काही कथांची तमिळमध्ये भाषांतरे केली आहेत. त्यांनाही चांगला प्रतिसाद मिळालेला आहे.

त्यांची माझी दूरध्वनीवरून चर्चा होई. मूळ मराठी ‘साई’ मध्ये मी औरंगाबाद-शिर्डी भागातील उर्दू भाषेचा वापर केला आहे. तसेच कुराणातील काही आयता हिंदीमधूनच दिल्या आहेत. याचे भाषांतर कसे करावे, हा श्री. पी. आर. राजाराम यांना प्रश्न पडला. यासंदर्भात आमची चांगली चर्चा झाली. इतर काही भाषांतर उर्दू-हिंदी तसेच ठेवलेले होते. हिंदी भाषांतरात तर प्रश्नच नव्हता. पण तमिळ भाषिकांना हिंदी तितके कळत नाही. म्हणून हा प्रश्न निर्माण झाला. अखेर वाचकाला समजण्यास सुलभ होईल अशा प्रकारे भाषांतर करण्याचा सल्ला मी दिला.

भाषांतरात असेही लक्ष्यभाषेच्या बदलानुसारही बदल संभवतात. याचा अर्थ भाषांतर प्रक्रिया ही अधिकाधिक सूक्ष्म बनत जाते. आणि साहित्यबाह्य अशा असंख्य गोष्टींचा त्यात समावेश असतो. त्यावर प्रभाव टाकणारे अनेक घटक असतात. त्यातूनच ही प्रक्रिया यशस्वितेकडे जाते.

संदर्भ :

- 1] म. वि. फाटक, कु. रजनी ठकार, भाषांतर : शास्त्र की कला, वरदा बुक्स पुणे, प्र. आ. 1987, पृ. 32 वरून उद्धृत.
- 2] तत्रैव – पृ. 10 वरून उद्धृत.
- 3] तत्रैव – पृ. 10 वरून उद्धृत.
- 4] भालचंद्र नेमाडे, विश्रांती, भाषांतर मैत्र, संपा, निलीमा शिकारकाने, दिवाळी –2003, पृ. 9
- 5] प्रमोद तलगेरी, विश्रांती, भाषांतर मैत्र, उनि – पृ. 10
- 6] शरद पवार, विश्रांती, भाषांतर मैत्र, उनि – पृ. 8
- 7] सदा कऱ्हाडे, भाषांतर, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, प्र. आ. 1992, पृ. 1 व 2.